

1830-1914 Arası Eskişehir Lületaş Madeni ile İlgili Bazı Tespitler

Emine GÜMÜŞSOY*

1830-1914 Arası Eskişehir Lületaş Madeni ile İlgili Bazı Tespitler

Views on Meerschaum Mines of The Town of Eskişehir between 1830 and 1914

Özet

Abstract

Bu çalışmada Eskişehir'in simgesi haline gelen lületaş madeni- nin 1830-1914 yılları arasında geçirdiği süreç incelenmekte, özellikle maden işletmeciliği ve Viyana'ya yapılan ham lületaş ihracatı üzerinde durulmaktadır. Viyana aracılığıyla Avrupa ve Amerika'nın tanıdığı lületaş bir dönem popüler olmuş, bu da Eskişehir'i yakından etkilemiştir. Ele alınan dönemde lületaş sektöründe yaşanan yükselme ve düşüşler, nedenleriyle birlikte ortaya konulmaya çalışılırken arşiv belgeleri, salname ve gazetelerin yanısıra Viyana kaynaklarına dayanılarak yazılan eserlerden de faydalanılmıştır.

In this research, the process of development of Eskişehir meerschaum mine during 1830-1914, whereby the meerschaum mine has become a symbol of the town, is explored. The points of emphasis in the research are the running of the mines and the exports to Vienna. The popularity of the meerschaum, re-exported to the rest of Europe and America from Vienna, increased at that time, with immediate effects on Eskişehir. The research, making use of the archival documents, annals, newspapers and the literary works based on Viennese sources, tries to bring into light the expansion and the contraction of meerschaum industry and the reasons behind them.

Anahtar Kelimeler: Lületaş, Maden, Eskişehir, Viyana, İhracat

Key Words: Meerschaum, Mine, Eskişehir, Vienna, Export

1. Giriş

Minerolojide "sepiyolite" olarak adlandırılan lületaş, beyaz, sarımsak, gri yada kırmızımsı renklerde mat görünümlü bir maden olup gözenekli ve hafif yapışkan bir yapıdadır. Toprakta irili ufaklı yumrular halinde bulunmaktadır. Lületaşını gün ışığına çıkartan ustalar onu "patal", "patal taş" yada "aktaş" olarak adlandırmışlardır. Lületaş çıkış yeri ve kıymetinden dolayı "Eskişehir taşı" veya "beyaz altın" olarak da bilinir. Batılı ülkelerde ise dış görünümü denizköpüğüne benzetildiği için "meerschaum" olarak adlandırılmıştır. Dünyada Kenya, Bosna, Moravya, Kırım, İspanya, Eğriboz, Sisam, Madagaskar ve Avusturya gibi farklı bölgelerde az miktarda lületaş yatakları bulunmaktadır. Ancak en bol ve en iyi kalitede lületaş Eskişehir'de çıkarılmaktadır (Albek, 1991, s.18-19).

Viyanalıların lületaş ile II. Viyana Kuşatması'nda tanıştıkları ve 1723'te Sultan III. Ahmed'in Macar Kont Adrassy'e hediye ettiği ham lületaşının Karol Kovates'in eline geçmesiyle ilk piponun yapıldığı kabul gören bir görüştür (Dağlıgan, 1994, s.11). 1750'de Leipzig fuarında pipo heykeltraşı

* Emine GÜMÜŞSOY, Yrd. Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, egumussoy@ogu.edu.tr

Kristof Treiss'in eserleri sergilenirken yine bu yıllarda Almanya, İngiltere ve Fransa'da lületaşı heykeltraşçılığı yaygınlaşmaya başlamıştır (Ürersoy, 1989, s.56).

Ticarî olarak ilk lületaşı pipo üretiminin Avusturya'da yapılmasından sonra Viyana lületaşının "baş alıcısı" olmuştur. 19 Mayıs 1887 tarihli *Das Handels-Museum* isimli dergide "Osmanlı Devleti'nden lületaşı ihracatı özellikle Avusturya Macaristan'ı ilgilendirmektedir" ifadesine yer verilmiştir (Yerçil, 2004, s. 60). 1855'te iki sandık ham lületaşının Amerika'ya götürüldüğüne dair bilgiler de mevcuttur. Bu şekilde dünyanın pek çok yerine taşınan lületaşı tanınan bir maden olmuştur (Albek, 1991, s.19).

Yumuşak, kolay işlenir bir maden olan lületaşı nikotini emici özelliğinden dolayı pipo yapımında tercih edilen bir malzeme olmuş ve özellikle tütün içimi yaygınlaştıktan sonra değer kazanmıştır. Özenle yapılan lületaşı pipoların Avrupalı koleksiyoncular tarafından Königin-Kraliçe ünvanıyla anıldığı hatta prestij sembolü olarak kullanıldığı bilinmektedir. Dünyanın değişik yerlerinde bulunan 30 kadar tütün kültürü müzesinde ve pek çok özel koleksiyonda en değerli pipoların lületaşından yapılanlar olduğu bilinmektedir (Ürersoy, 1989, s.15). Lületaşı pipo dışında çubuk, sigara ağızlığı, tespih, takı ve süs eşyası yapımında da kullanılan bir malzemedir.

Lületaşından ilk bahseden, 1173'de Anadolu'yu gezen Ali bin Ebu Bekir el-Herevi'dir. Herevi, Eskişehir'den "İslam ülkelerinin bir köşesinde, küffar sınırında bir acayip şehir" olarak bahsederken burada işletilmekte olan lületaşından da bahsetmiş ancak ne şekilde kullanıldığına dair bilgi vermemiştir (Togan, 1949, s.318-319; Algan, 2012, s.30).

Avrupalı bir gezgin olan Charles Texier ise "lületaşının en güzel, en saf ve en beyaz hali Miha-lıç'ta bulunandır" diyerek Eskişehir bölgesine dikkat çekmiştir. Texier eserinde lületaşının 15-20 metre derinliğinde kuyularda balçık içinde yuvarlak taş şeklinde bulunduğu ve üzerinin yumuşak, topraklı bir kabukla kaplı olduğunu belirtmiştir (Texier, 2002, s.336). Salnamelerde de lületaşının toprağın 20-30 kulaç¹ derinliğinde bulunduğu bilgisi yer almaktadır (HVS 1287, s.161).

Lületaşı zor koşullarda ve oldukça ilkel madencilik yöntemleriyle elde edilir. Zaman zaman derinliği 150 metreye dek ulaşan, çoğu zaman yer altı suları bastığı için suyun boşaltıldığı ve ciddi güvenlik önlemlerinin olmadığı kuyulardan çıkartılır (Algan, 2012, s.20). Bu koşullarda bazen suyu boşaltmak için makineli tulumaların kullanıldığı da olmuş ancak pek bir işe yaramamıştır (HVS 1301, s.320).

Lületaşı çıkarıldığında nemli olduğu için şekil verilmesi kolaydır. Kuruduğu zaman sertleştiği için işlenmesi zorlaşır, bu yüzden işleme sırasında lületaşı ıslatılır (Algan, 2012, s.20). Çıkarılan taşların ağırlığı genellikle 100-2000 gr arasında değişmekle birlikte nadiren büyük taşların çıktığı da bilinmektedir (Tekin, 1972, s.30).

¹ Kulaç, su derinliğinin ölçülmesinde ve kuyu açanlar tarafından kullanılan bir ölçü birimidir. 1 kulaç=1, 89 m'dir. (Acar, 2011, s.31)

Lületaşı kalitesine göre en aşağıdan yukarıya doğru “cılız, dökme, orta, daneli, pamuklu, birim birlik, sıra malı” gibi isimlerle adlandırılmaktadır.² Bunların dışında “omuzlama” ve “budama” denilen nadir rastlanan çeşitleri de vardır (Algan, 2012, s.59). Öte yandan 1 lületaşı sandığı ortalama 15 kg olup lületaşının cinsine göre sandığa konulan taş miktarı da değişiklik göstermektedir. Örneğin “sıra malı” 10 sınıfa ayrılır ve her sandığına 40 parça taş konulurken 12 çeşidi olan “birim birlik”ten her sandığa 80 parça konulur (Arseven, 1946, s.1246). Öte yandan standart bir satış sandığı ortalama 120-150 adet pamuklu taşı almaktadır (Algan, 2012, s.58).

Lületaşının çıkarıldığı bölgeler ile ilgili olarak Texier, Eskişehir’in kuzeydoğusundaki ovalarda ve 48 km uzaklıktaki İnönü Köyü’nde çok sayıda lületaşı kuyuları bulunduğunu ayrıca Sepetçi Köyü’nde bir taş ocağı açıldığını belirtmiştir (Texier, 2002, s.336). Texier’in ancak bir kısmından bahsettiği lületaşının çıkarıldığı bölgelere bakıldığında bu bölgelerden birisinin Alpu ovasının kuzeyinde Gökdere Köyü’nden Kızılcaören, Gündüzler, Sepetçi, Margı ve Kemikli’ye kadar uzandığı, ikincisinin Alpu ovası içinde Sarıkavak dağı civarındaki Sarısu ocakları, üçüncünün Yukarı Porsuk vadisinde ki Nemli Köyü olduğu görülür (Tunçdilek, 1955, s.295; Yazıcı, 1997, s.93-94). Bu bölgelerden özellikle Sepetçi-Kemikli bölgesi lületaşının yoğun olarak çıkarıldığı yerdir.

Eskişehir’de lületaşı ile uğraşan kişiler 3 sınıfa ayrılmaktadır. Birincisi taşı kuyudan çıkararak işçiler, ikinci grup taşı temizleyen kişiler, üçüncüsü de temizlenen taşı sandıklara dolduran esnaftır. Bu işle uğraşan kişilerin bazılarının dükkânı vardır ama çoğunluğu evlerinde çalışmaktadır. Bu işte asıl parayı kazanan bu işin ticaretini yapan tüccarlardır (Yersel, 1930, s.354).

Lületaşı tüccarı satın aldıkları mamul lületaşlarını yaz günü sergilerde ve kışın tandırlarda kuruttuktan sonra lüleci kalfalarına ıslak abalar ile kurumuş olan taşların üzerlerinde bulunan leke ve tozları silerler. Daha sonra kuru abalar üzerine bal mumu sürülerek cilalanır. Cilalanmış taşlar 11 cinse ayrıldıktan sonra yaptırılmış olan sandıklara bir kat pamuk bir kat taş olmak üzere yerleştirilir ve numaralandırılır (HVS 1296, s.193).

2. Lületaşı İşletmeciliği

Viyana bağlantısı ve 18. yüzyılda Avrupa’nın çeşitli fuarlarında Türk tüccarların yaptığı tanıtımla 19. yüzyılda lületaşına olan talep artmıştır. Avrupa’da daha önce mermer üzerinde çalışan pek çok heykeltıraş lületaşı üzerinde çalışmaya başlamış ve onlar sayesinde lületaşı popüler bir malzeme olmuştur (Yerçil, 2004, s.61). Avrupa’nın çeşitli yerlerinde açılan atölyelerle lületaşı endüstrisi canlanırken bu durum üretim merkezi olan Eskişehir’i de yakından etkilemiştir.

² Sayılan bu isimler en yaygın olarak kullanılanlardır. Ancak 1296 tarihli Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi’nde bu konuya ilişkin olarak “en cesametlisine “taban” ve ikinci derecede olana “yamak” ve üçüncüsüne “budama”, dördüncüsüne “birim birlik” ve beşincisine “penbeli” ve altıncısına “dökme” ve yedincisine “çeltiz dökme” tabir olunur” denilerek biraz farklı isimler zikredilmektedir (HVS 1296, s. 192).

Eskişehir lületaşı işletmeciliğiyle ilgili olarak 1844-1845 yıllarına ait temettuat defterlerinden de bazı bilgiler edinmek mümkündür. Bu defterlere göre Eskişehir kazasında bu işle ilgili olarak 90 lülecı, 3 lülecı kalfası, 3 lülecı şakirdi ve 11 lülecı-ziraat erbabı birlikte yazılanlar, 25 taşçı ve 35 taşçı amesi olmak üzere toplam 167 kişinin ismi geçmektedir (Menekşe, 2012, s.62-63). Köylerdeki madencilğin dağılımına bakıldığında Sepetçi köyünün birinci sırada yer aldığı görülür.³ Nitekim köyün ismi daha sonra adı "Beyaz Altın" olarak değiştirilmiştir.

Şehir merkezindeki mahallelerden Akçağlan'da 17 lülecı esnafı, 2 lülecı kalfası, 3 lülecı şakirdi ve 1 taşçı amesi, Paşa mahallesinde 33 lülecı esnafı ve 6 taşçı amesi, Orta mahallede 30 lülecı esnafı, Karapınar'da 3 ve Dede mahallesinde 7 lülecı, 1 lülecı kalfası esnafı ve 4 taşçı amesi bulunmaktadır. Lülecı-ziraat erbabı olarak yazılan kişi sayısı ise Paşa mahallesinde 7 ve Orta mahallede 4'tür (Menekşe, 2012, s.76). Buradan mahalle bazında Paşa mahallesinin birinci sırada olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan Eskişehir kazasında madencilikle ilgili meslek kolu olarak da "lülecilik" birinci sırada yer almaktadır.⁴

Temettuat defterlerinden yola çıkarak dikkate alınması gereken bir diğer husus da taşçılıkla uğraşanların çoğunun bunu çiftçiliğin yanında bir ek iş olarak yapmalarıdır. Çünkü bundan kazandıkları gelir ortalama 300- 1400 kuruş arasındadır. Bu kişilerin özellikle kış mevsiminde boşa kalmaları, ellerindeki ekilebilir arazinin çok olmaması ve taşçılıkta duyulan ihtiyaç gibi sebeplerle iki işle birlikte uğraştıkları görülür (Şahin, 2009, s.21). Daha önce de belirtildiği üzere lületaşından asıl parayı kazanan tüccarlar olup ocaklarda çalışan, taşı temizleyen ve sandıklayan kişiler geçimini zorlukla sağlamaktadır.

Bu arada 19. yüzyıl ortalarında Eskişehir'i ziyaret eden Alman Edmund Naumann 10 bin kişinin lületaşı işinde çalıştığını belirtmiştir (Çoruh, 2004, s.75). Ancak bu rakamı yerli kaynaklarla doğrulamak mümkün değildir. Sağlıklı bir değerlendirme yapabilmek için temettuat kayıtlarının 1844-1845 yıllarına ait olduğu, bu yıllarda henüz çok canlı bir lületaşı endüstrisinin olmadığı, yavaş yavaş artan taleplerle birlikte ocakların ve çalışanların sayısının da artacağı göz önünde tutulmalıdır. Bu arada açılan yeni ocakların etrafında madencilerin yeni yerleşim yerleri oluşturdukları ve bu işle uğraşan kişilerin önemli bir kısmının asker ve kanun kaçağı olması ya da tek başına yaşayan ve uzak illerden çalışmaya gelen kişiler oldukları unutulmamalıdır.

Ocaklarda çalışan işçi sayısı ile bağlantılı olarak 1325 (1907/1908) tarihli Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi'nden elde edilen verilere göre:

³ Sepetçi'de 22 taşçı, Büğdüz'de 2 taşçı ile 1 taşçı amesi, Dere'de 1 taşçı ile 6 taşçı amesi, Gündüzler de 12 taşçı amesi, Bozan'da 4 taşçı amesi, Kızılcaviran'da 1 taşçı amesi kaydedilmiştir (Menekşe, 2012, s. 78)

⁴ Temettuat defterlerine göre madencilikten elde edilen gelirlere bakıldığında birinci sırada yer alan lülecilerin 152.989 kuruş gelirlere bulunmaktadır. Ayrıca lülecı kalfasının 1.538 ve lülecı çırağının 500 kuruşluk geliri bulunmaktadır (Menekşe, 2012, s. 156-157).

1. Eskişehir'in 27 km doğusunda bulunan Sarısu taş ocaklarında bulunan 8.000 kadar kuyunun 6.500 kadarı terk edilmiş ancak 1.500 kadarı işletilmekte ve burada 4.000 kadar işçi çalışmaktadır.

2. Eskişehir'in 30 km kadar kuzey doğusundaki Sepetçi Köyü'nde 20.000 kadar kuyu varsa da ancak 150'si işletilmekte olup diğerlerinde maden kalmamıştır.⁵ Burada 500 kadar işçi çalışmaktadır.

3. Sepetçi Köyü yakınlarında Kemikli'de 3.000 kadar kuyu bulunmakta iken bugün ancak sathi zeminde 400 kadar işçi çalışmaktadır.

Sayılan bu yerler en önemli lületaşı kaynakları olup 5.000 civarında işçiyi barındırmaktadır. Bu rakamlar ilk başta verilen rakamlara göre oldukça düşüktür. Ancak bazı ocakların kapandığı ve atıl hale geldiği yönündeki ifadelerden yola çıkılarak 20-30 yıl öncesinde daha fazla maden ve işçi olduğu düşünülebilir. Eldeki veriler ışığında özellikle 1870-1890 arası Eskişehir lületaşı piyasasının canlı ve işlek olduğu, zikredilen 10 bin işçi sayısının ancak o zamanlar için geçerli olduğu kabul edilebilir.

Çıkarılan lületaşları genellikle ham halde ihraç edilirken şehirde lületaşı işlenmesine oldukça geç bir tarihte 1890'lı yıllarda başlanmıştır. Bu yıllarda özellikle Odunpazarı'nda atölyeler açılmış ve hemen hemen her evde lületaşı işlenmeye başlanmıştır. Yukarıda temettuat kayıtlarına dayalı olarak sıraladığımız Paşa, Akçağlan, Orta ve Dede mahalleleri de zaten Odunpazarı bölgesinin mahalleleridir. Lületaşının işlenmesindeki gecikmenin nedenleri arasında İslamiyet'in suret yasağı ve sadece ham madde işlenerek elde edilen gelirin yeterli görülmesi gibi sebepler sayılmaktadır. Öte yandan geç de olsa lületaşı işletmeciliğine başlama nedeni o yıllarda Eskişehir'de yaşayan yabancı mühendis ve teknisyenlerin talebi ve teşviklerine bağlanmaktadır (Algan, 2012, s.145).

Şehir merkezindeki atölye ve evlerde pipo ve sigara ağızlığı başta olmak üzere tespah, takı, baston sapı ve çeşitli süs eşyaları yapılmaya başlanmış ancak bu üretim ham lületaşı ticaretinin seviyesine asla ulaşamamıştır. Eskişehir'in Osmanlı döneminde lületaşından kazancı ham lületaşının satışından elde edilen gelirle sınırlı kalmıştır.

2.1. Lületaşı Madeninin İdaresi

Lületaşı mermer, çakmak, kireç, kum gibi "mevadd-ı gayri madeniye"den kabul edilen bir maddendir. Lületaşından alınacak resm-i nisbiyyeyi belirleme hakkı Maden İdaresi'ne aitti ve bu vergi 1 senelik gelir üzerinden hesaplanıyordu. 1887 ve 1906 düzenlemelerinden sonra lületaşı %10-20'lik vergi dilimine dahil edilmişti⁶ (Keskin, 2011, 128-141). Uygulamaya bakıldığında lületaşından alınan nisbî vergi %15 idi (HVS 1301, s.320-321).

⁵ 1325 salnamesinde Sepetçi maden ocaklarının açılışını 1000 sene öncesine kadar götürülen olduğu ve bunun dikkate alınması gereken bir ihtimal olduğu bilgisi de paylaşılmıştır (HVS 1325, 100).

⁶ Hariciye evrakı içinde yer alan Fransızca bir belgede Alman büyükelçiliğinin lületaşı ürünleri üzerinden eskiden beri alınmakta olan muhtelif vergileri kaldırıp yerine bu madenlerde işlenen ürünlerin değeri üzerinden %20'lik bir vergi alınmasını öngören kararın uygulanmasını protesto ettiği anlaşılmaktadır (HR.HMŞ.İŞO 165/12).

Elde edilen gelire ilgili bilgilere bakıldığında örneğin, 1293 (1876/1877) senesinde lületaşı madeninden öşür olarak 1.205.530 kuruş gelir elde edilirken, 111.648 kuruş masraf yapıldığı ve geriye 1.093.882 kuruş net kazanç kaldığı anlaşılmaktadır (HVS 1296, s.191).

1316 (1898/1899) tarihli salnamede ise Eskişehir civarında ihraç olunan lületaşı için hazinenin cüz'i bir vergi aldığı ifade edildikten sonra bu verginin önceden 4.000 lira civarında iken artık 2.500 liraya düştüğü kaydedilmiştir. Bu düşüşün nedeninin kısmen lületaşı fiyatının ve kısmen de sarfiyat miktarının düşmesi olduğu da ayrıca belirtilmiştir (HVS 1316, s.254).

Lületaşı madenciligi, ocak açma ve ihracatı Osmanlı döneminde hükümet tekeli altında yapılıyordu. Çıkarılan taşlar temizlendikten sonra Mihaliççik ve Eskişehir'deki depolarda toplanıyor ve bu işle uğraşan tüccarlara satılıyordu (Algan, 2012, s.31).

Osmanlı arşiv belgelerinden de lületaşı madeninin idaresi ve işlenmesiyle ilgili usulleri takip etmek mümkündür. Örneğin konuyla ilgili bir hatt-ı hümayunda Eskişehir ve İnönü kazalarındaki lületaşı madenlerinden 1250 senesi Şaban ayı başından (3 Aralık 1834) 1252 senesi Receb ayı sonuna (10 Kasım 1836) kadar Eskişehir Mütesellimi Mahmud Bey eliyle toplanmış olan 1 yük⁷ 89.300 kuruş gelirin peyderpey Darphane-i amireye gönderilmesi için kapudan paşaya emaneten⁸ ihalesi istenmiştir (HAT 568/27869). 3 sene sonrasına ait bir başka hatt-ı hümayunda lületaşı madeni 16 Şubat 1839'da 1 yıl süreyle Eskişehir Mütesellimi Mahmud Bey'e emaneten ihale olunmuştur (2 Zilhicce 1254/16 Şubat 1839; HAT 552/27230).

Eskişehir lületaşı madeni 1261(1845) senesinde eskiden olduğu gibi 85 bin kuruşa 22 bin kuruş zam ile toplam 1 yük 7 bin kuruş bedel karşılığı ve sarraf taahhüdü ile başka talibi de çıkmadığından kaza müdürü Hacı Mestan Bey uhdesine bırakılmıştır (i.DH 101/5096).

Yaklaşık 10 yıl sonrasına ait olan bir belgeden madenin işletme usulünün değişerek iltizama⁹ geçildiği anlaşılmaktadır. Buna göre Eskişehir lületaşı madeninin 1266 (1849/1850) ve 1267 (1850/1851) senesi vergisi Hoca Bedros'a iltizam olarak verilmiştir. Ancak bazı maden esnafının ona vergi ödemek istemediği görülmüş, bu durumun verginin toplanamaması ve orada çalışan usta ve işçilerin ücretlerinin de aksamasına sebep olacağı bu nedenle itiraz edenlerin isim ve şöhetleriyle hazine-i maliyeye bildirilmesi Kütahya kaymakamlığından istenmiştir (19 Zilkâde 1266/26 Eylül 1850; A.MKT.MHM 24/63).

1852 senesinde ise lületaşı madeni öşür vergisi daha önceki vergiye 4.000 kuruş zam ile 5 yük 50 bin kuruş olarak tespit edilerek Hasib Efendi uhdesine bırakılmıştır (4 Cemaziyelevvel 1268/25

⁷ Yük, 100 bin akçeye verilen isimdir.

⁸ Osmanlı Devleti'nde madenler emanet, iltizam ve ihale yöntemleri ile işletiliyordu. Emanet yönteminde devletin görevlendirdiği bir kişi, belli bir ücret karşılığında "maden emini" sıfatıyla madeni yönetir ve kendisine sermaye akçesi olarak teslim edilen paradan madenin bütün harcamalarını karşılardı (Keskin, 2011, s. 127).

⁹ İltizam usulü; maden işletmelerinin, yıllık en düşük ve en yüksek üretim değerleri göz önüne alınarak maliyece tespit edilen 1 yıllık tahmini gelirinin peşin ödenmesi şartıyla, açık arttırma ile kişi (mültezim) veya kişilere devredilmesidir (Mutaf, 2010, s. 294-295)

Şubat 1852; İ.MVL 233/8199). 26 Temmuz 1866 tarihli bir belgede ise Avrupa tüccarından Mandacıoğlu İstefa lületaşı madeni iltizamına dair kararlaştırılan hususların kendisine bildirilmesi halinde talip olabileceğini ifade etmiştir (MVL 516/64).

Eskişehir halkından bazı kişiler hazırladıkları bir arzuhalde yaklaşık 200 senedir dede mesleği olarak aileleriyle birlikte lületaşı ticaretiyle uğraştıklarını ve geçimlerini sağladıklarını belirterek şimdiye kadar başka bir işle meşgul olmadıklarından bahisle lületaşı imtiyazının bir mültezime verildiğini gazetelerden öğrendiklerini bunun ise yaklaşık 15 bin nüfusu mağdur edeceğinden duydukları endişeyi dile getirmişlerdir. İstekleri ya madenin eskisi gibi idaresi yada mutlaka iltizama verilecek ise şehir halkından isteyenlere verilmesidir (21 Rebiyülahir 1308/4 Aralık 1890; İ.DH 1210/94719).

Lületaşının işletmesiyle ilgili bir başka düzenleme de emanet ve iltizamdan sonra geçerli bir başka usul olan ihale¹⁰ yöntemine geçiştir. Öyle ki Eskişehir kazasıyla civarında bulunan lületaşı madenlerinin 10 sene süreyle ve bazergan taahhüdüyle Demircipaşazâde Anofok'a ihalesi uygun bulunmuştur (19 Şevval 1283/ 24 Şubat 1867; A.MKT.MHM 375/19). Ancak daha sonra başka talipler çıkması örneğin Markor oğlu Oseb gibi daha fazla para teklif etmesi üzere zarar etmemek adına alınacak vergiye 4 paraya 1 para ve tüccardan alınacak 2 paraya 3 para ilave edilmesiyle 83 senesi Mart ayından itibaren senelik 10 yük kuruştan 3 seneliğine ihalesi daha uygun bulunmuştur. Bu kararlaştırılan hususları teyid etmek ve senede imza koymak üzere esnaf ve tüccardan 41 kişi davet edilmiştir. Düzenlenen 9 maddelik senede göre; taşların çıkarılması ve ihracı sırasında çalıştırılacak işçinin rızası ve alacağı ücrete dikkat edilecek, kimse zorla çalıştırılmayacaktır, Avrupa veya diğer yerlerden taş çıkarmak için alınacak her türlü alet 10 sene sonunda devlete terk edilecektir, Çıkarılan taşların Avrupa ve diğer mahallere naklinde gümrük vergisi tarifeye uygun şekilde nakil eden kişi tarafından verilecektir. 10 sene süresince çıkarılacak taşların değerinden kuruşta 4 para öşür ile tüccara satışı sırasında kuruşta 2 para hesabıyla alınan vergi imtiyazın bitimine kadar mültezime ait olup ayrıca hiçbir surette bir vergi talep edilmeyecektir. Kurallara aykırı hareketten dolayı meydana gelebilecek zararlar için herhangi bir talepte bulunulamayacaktır. Taşın çıkarılması ve satılması sırasında imtiyaz yabancılara devredilmeyecek veya onlarla ortaklık yapılmayacaktır. Eğer imtiyaz sahibinin yabancılardan aldığı bir borç meselesi sözkonusu olursa ortaya çıkacak sıkıntıdan mesul olunmayacaktır. Eski taş ocaklarından ve hazineye ait boş arazilerden başka yerlerde lületaşı çıkarma durumu olursa bu arazilerin bedeli sahibi veya vâkıfa ödeneceğinden iltizam süresi sona erdiğinde bu arazi üzerindeki alet ve edevatla birlikte hazineye terk edilecektir. Mültezime ahaliden bir müdahale olur ise bu müşkilatın giderilmesinde hükümet gerekli yardımı yapacaktır. Her senenin bedeli 12 taksit halinde her ayın sonunda altın ve gümüş para olarak hazineye verilecektir (İ.MVL 567/25485).

¹⁰ İhale yöntemi, devlet arazilerinin maden arama ve çıkarma işlemleri için uzun süreliğine şahıslara veya şirketlere kiraya verilmesi yöntemidir (Keskin, 2011, s. 127). Bir kaynakta ihale yöntemine 1859 yılında yıllık 10.000 kuruşla başlandığı yolunda bilgi mevcuttur (Şükrü,1930, s. 12). Ancak bu bilgi arşiv belgeleriyle desteklenmemiştir.

Eskişehir'in Karadamar, Sarısu, Kemikli ve Gültemli isimli 4 maden ocağından çıkarılan taşlardan daha ham haldeyken öşür olarak mahzende yüzde 12,5 ve Eskişehir'e nakl ve imal olunduktan sonra müşteriler tarafından takdir olunan kıymet üzerinden de yüzde 12,5 olmak üzere iki defada yüzde 25 kuruş alındığı ve bu madenlerden Avrupa ve diğer yerlere nakledilen miktara karşılık senelik 8 yük kuruş gelir elde edilmesi gerekirken, taşı madencilerden alınan esnafın hane ve mağazalarına nakl edip parçalara ayırırken en iyi cins ve kalitesi hakkında ketum davranıp tüccara satmaları böylece gelirin giderek düşmesi üzerine, işleri tekrar düzene koymak üzere maden emniyetine Mehmed Emin Efendi'nin yerine maden konusunda bilgili İbrahim Edhem Efendi'nin tayin edilmesi kararlaştırılmıştır (3 Ramazan 1296/21 Ağustos 1879; ŞD.DH 279/11).

Bu karar gereğince 1295 (1878) senesi Eylül ayından itibaren maden müdürlüğü kaymakamlıkla birleştirilmiş ve bu makama maden nezaretinden 4 bin kuruş maaşla İbrahim Edhem Efendi tayin edilmiştir. Kaymakamlığın maden ve mühendislikle hiç ilgisi olmadığı neyse ki atanmış kişinin maden nezaretinden bilgili bir kişi olduğu da ayrıca belirtilmiştir (ŞD 1539/28).

Öte yandan lületaşı madeninden bir yabancı tarafından kaçırılmaya çalışılan ancak vergi memurları tarafından fark edildikten sonra incelenmek üzere maden idaresine gönderilen lületaşının büyüklük ve temizlik açısından eşine az rastlanır bir parça olduğu maden müdürü tarafından hükümete bildirilmiştir (7 Mayıs 1307/19 Mayıs 1891; Y.PRK.OMZ 1/35).

Eskişehir lületaşı madeni yerinden idare olduğunda 10 bin liraya ulaşan gelir elde edilirken, Orman ve Maadin idaresine bırakılınca gelirin 2 bin liraya kadar düşmesinde müdür Tefik Efendi'nin kötü idaresinin de etkili olduğu (23 Ramazan 1310/10 Nisan 1893; BEO 182/13615) anlaşılınca Tefik Bey'in görevinden alınarak başka bir yere tayini düşünülmüştür (5 Şevval 1310/22 Nisan 1893; DH.MKT 16/43).

14 Temmuz 1893'de Eskişehir'in Kuyucak karyesindeki Karakeçili aşireti reislerinden Hacı Bekir, lületaşı imtiyazının ve kimsenin tasarrufunda olmayan bazı madenler ve maden suları imtiyazının kendilerine verilmesi için talepte bulunmuştur (Y.PRK.AZJ 25/2).

Bölge halkı, 27 Kasım 1897'de madenin ihalesinin dışarıdan birilerine verilmesinin buradan geçen ahalinin sefaletle düşmesine sebep olacağı gerekçesiyle kendilerinden birine verilmesi için bir kez daha başvuruda bulunmuşlardır (BEO 1044/78269).

İhale yöntemine geçildikten sonra farklı talimlerde çıkmaya başlamıştır. Örneğin İstanbul'dan maliye dairesinden bazı direktörler ve bankerlerden oluşan bir heyet Eskişehir civarındaki lületaşı maden imtiyazını üzerlerine almak için bölgeye mühendis göndererek incelemelerde bulunmuşlardır. Burada geçimini temin eden birkaç bin nüfusun sıkıntıya düşmemesi için ihale işinin sona bırakılmadan hemen çözülmesi gereği Sadaret tarafından özellikle belirtilmiştir (19 Receb 1315/14 Aralık 1897; Y.A.HUS 379/69).

25 Mart 1908 tarihli tezkirede önceden beri emaneten idare edilen Eskişehir lületaşı madeninin eski ilgi ve değeri görmediğinden bahisle ruhsatname talepleri görüşülmüştür. Halen 8 köyde yaklaşık 300 ocağın işletildiği ve kalanların atıl durumda olduğundan bahisle çalışanlar ile geçindir-

dikleri yaklaşık 2 bin kişinin mağdur olmaması için devletin koyduğu kurallara uygun davranılarak kimseye ruhsatname verilmemesi, emaneten idarenin devamı kabul edilmiştir (BEO; 3448/258565).

Bir yıl sonra Topraklı karyesi civarında ve Eskişehir taraflarında çıkarılan lületaşı ocaklarından yaklaşık 500 km mesafede boş arazide bulunan lületaşı ocakları için yapılan ruhsatname başvurusu yine reddedilmiştir. Aynı belgede maden nizamnamesinin ikinci maddesine göre lületaşının “maden-i asliyeden” olduğu açık ve ahidname ihalesine izin konusunda hiçbir sınırlama olmamasına rağmen üstelik Ergene ve Gümüşhacıköy madenleri dışındakilerin devlet eliyle işletilmesine dair bir hüküm olmadığı da hatırlatılmıştır. Bu durumda konunun tekrar ele alınması istenmiştir (17 Safer 1327/10 Mart 1909; ŞD.NF.MRF 3059/65)

Arşiv belgelerinden sadece hükümetin değil halkın talepleriyle ilgili de bilgi sahibi olmak mümkündür. Örneğin bir süredir esnaftan alınmakta olan yüzde 15 verginin tüccardan da alınması söz konusu olmadığı halde bu uygulamaya ara verileceği ile ilgili olarak esnaf tarafından bir arzuhal verilmiştir. Verilen cevapta bu konunun daha önce de tetkik ettirildiği ve bizzat tahkik için gönderilen Hüdavendigâr vilayeti meclis üyesi Ahmed Bey'in verdiği layihanın da göz önüne alınarak verginin sandık başına ellişer kuruştan tahsil edilmesi ve böylece yıllık 10-11 bin sandık ihraç edildiğinde 5-5,5 bin gelir elde edileceği, bu husus kabul edilirse tüccarın daha çok kazanmak için artık düşük kalitede taşa rağbet etmeyeceği, eğer sandık sayısı 6-7 bine düşer ise aradaki farkın karşılanması için yeni tedbirlere ihtiyaç duyulacağı bu durumda ilave vergi konulabileceği kararlaştırılmıştır. Konuyla ilgili olarak esnaftan daha önce yüzde 25 vergi alınmakta iken bunun bir ara yüzde 20'ye düşürüldüğü, sonra yüzde 15 olarak tüccardan da alınmaya başlandığı, gelen şikayetler üzerine bu karışıklığın giderilmesi için nezaretler bünyesinde bir düzenleme yapılması kararlaştırılmıştır (2 Şaban 1311/8 Şubat 1894; BEO, 356/26678). Madenci esnafı adına Mehmed Ali isimli bir şahıs vergiler toplanırken mağdur edildiklerinden şikayetle İstanbul'a bir telgrafla başvuruda bulunmuş ve mağduriyetlerinin giderilmesini istemiştir (4 Zilkâde 1312/29 Nisan 1895; BEO 610/45749)

Lületaşının idaresiyle ilgili olarak belgelere yansıyan bir başka konu da bir süredir aynı kişinin yürüttüğü maden müdürlüğü ile Eskişehir kazası müdürlüğünün 1296 Mart ayından itibaren ayrılmasıdır. Ancak konu 8 ay sonra nezarete tebliğ edildiğinden ve bu arada Orman ve Maadin meclisindeki görüşmelerde 4-5 ay sürdüğünden müdür İbrahim Edhem Efendi'ye 18 bin 800 kuruş fazladan maaş ödenmiştir. Karar kendisine iletildiğinde aldığı bu fazla maaşın iadesi istenmiştir. Bunun üzerine İbrahim Edhem Bey gönderdiği iki tahriratta müdürlük maaşı olarak 2 bin kuruş ve kaymakamlık maaşı olarak 2 bin kuruş olmak üzere aylık 4 bin kuruş maaş aldığını, müdürlük ile kaymakamlığın ayrılmasından itibaren geçen yaklaşık bir yıllık süre içinde 14 bin 400 kuruş fazladan aldığını kabul etmiş ancak bu durumun kendisine 15 ay sonra tebliğ edildiğinden uğrayacağı mağduriyetin göz önüne alınmasını istemiştir (21 Kanun-u sani 1299/2 Şubat 1884; ŞD. 1177/9). İbrahim Edhem Bey'in bu talebini uygun bulunmuş ve maden müdürlüğünün ayrıldığını belirten iradenin geç tebliğinden dolayı kendisinden fazla olarak aldığı maaşın geri istenmesinin doğru olmayacağı kararlaştırılmıştır (29 Şaban 1301/24 Haziran 1884; İ.ŞD 69/4074).

2.2. Güvenlik Meselesi ve Yaşanan Sıkıntılar

Lületaşı madenlerinde yaşanan en büyük sıkıntı güvenlik meselesiydi. Ocaklarda çalışan kimliği meçhul kişiler (çoğu asker ve kanun kaçağı) ve belli bir nizamdan yoksun çalışma koşulları gibi nedenler bölgenin asayiş probleminin temel sebepleriydi. Örneğin bir belgede Eskişehir lületaşı maden ocaklarında 3-4 binden fazla işçi çalıştığı bunların çoğunun kimliğinin meçhul olduğu hatta bazılarının eşkiya takımından olduğuna dair gelen bilgiler üzerine 10 kişilik bir zabıta heyetinin görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır (21 Rebiülahir 1300/1 Mart 1883; ŞD.DH 1542/7). Yaklaşık 1 yıl sonra baş kitabet muavinlerinden Hacı Mecid Efendi yaptığı bölgede yaptığı incelemeler sırasında lületaşı madenlerinde yine durumu ve memleketleri belirsiz işçiler çalıştırıldığını tespit etmiştir. Bu kişilerin fırsat buldukça orada veya civarda uygunsuz hareketlere giriştiklerini ve demiryolu ile taşınan tüccar ve yolcular için de tehlike oluşturdukları göz önüne alınarak bu duruma son vermek için kefilsiz ve tezkiresiz işçi çalıştırılmasının yasaklanması gerektiğini Hüdavendigâr Vilayeti'ne bildirmiştir (11 Receb 1310/29 Ocak 1893; DH.MKT 2046/64).

Aynı konuyla ilgili bir başka belgeden Kemikli ve civarındaki maden ocaklarının güvenliği için tüccar ve esnafın ortak bir arzuhal ile başvuruda buldukları anlaşılmaktadır. Burada binlerce kişinin bir araya geldiği ve mevcut zabitanın güvenliği sağlayamadığı gerekçesiyle bir karakol inşa edilerek içinde jandarma bulundurulması istenmiştir (29 Cemaziyelevvel 1328/8 Haziran 1910; DH.MUİ 102-1/21).

Eski Kütahya mutasarrıfı Veysel Paşa, Eskişehir'de biri diğerine 3'er saat mesafede bulunan 3 ayrı lületaşı madeninin daha önce 3 senelik 30 bin liraya iltizama verildiği, bundan mültezimler ve taş ustalarının kârlı çıktığının bilindiği ancak bir süredir senelik verginin 300 kuruşa düşürüldüğünü üzüntüyle gördüğünü ifade ettikten sonra bunun sebebinin de maden sahasına gelen ıpsız sapsız kişiler ve asker kaçaklarının istedikleri gibi maden çıkarıp satmaları olduğunu söylemiştir. Bu kişiler nedeniyle asayiş bozulmuş gasb hatta katle varacak suçları işlemeleri de uzak olmayan bir ihtimal haline gelmiştir. Yakın zamanda buradan demiryolunun geçecek olmasının madenlerin değerini birkaç misli arttıracak olması da hesaba katıldığında bu meselenin bir an önce çözülmesi gerekmektedir. Eğer buraların asayiş sağlanmaz ise demiryolu memurları ve özellikle yabancı yolcular için bu konu siyasi bir boyut kazanacaktır. Bölgede bir an önce asayişin sağlanması için bir miktar asker gönderilmesi ve daha önce olduğu gibi hazine-i hassa tarafından 300 kuruşla iltizama verilmesi öngörülmüştür (2 Şevval 1308/11 Mayıs 1891). Aynı belge grubundan bir başka belgede Yaver-i ekrem Derviş Paşa, Eskişehir lületaşı madeninin hazine-i hassa gözetiminde işlettilmesi, orada istihdam edilen işçilerin kontrol altına alınması, bunun hem bölgenin asayiş hem de demiryolu hattının kullanımıyla kazancın artacağı üzerinde durulduktan sonra bölgenin muntazam ve ayrıntılı bir haritasının hazırlanarak gönderilmesini istemiştir. Gerekirse asayiş tehdit eden işçiler dağıtılarak yerlerine yenileri getirilecektir. Bu konuyla ilgili olarak burada çalışan işçilerin yevmiye ile mi yoksa maden gelirinden hisse alarak mı çalıştıkları konusunun da incelenmesi ve kendilerine bilgi verilmesi istenmiştir (21 Şevval 1308/ 30 Mayıs 1891; Y.MTV 50/62). Konu tam olarak çözülememiş olsa gerek 1 yıl sonra da demiryolu güzergahında bulunan madenlerde çalışan işçi ve yabancıların çok-

luğu nedeniyle bölgeye 1 komiser ve 2 polisin gönderilmesi istenmiştir (4 Receb 1309/3 Şubat 1892; DH.MKT 1919/4).

Lületaşı ile ilgili olarak zaman zaman tüccarlar ve yöneticiler arasındaki anlaşmazlıklar da belgelere konu olmuştur. Örneğin bir kişi Eskişehir kazasında Halil Vasil isimli zimmiden satın aldığı lületaşına karşılık 3.152 kuruşu tamamen verdikten sonra o sıralar kaza müdürü olan Hacı Mestan Bey'in bu alışverişle ilgili alacak iddiasıyla 800 kuruş akçe ve 825 kuruş kıymetinde bir saate el koyduğundan şikayetçi olmuştur. Bu durumda alınan fazla para ile saatin geri alınması için gereği Hüdavendigâr Valiliği'nden istenmiştir (16 Kasım 1848 ; A.MKT.DV 38/78).

Bir başka belgede Avrupa ve beratlı tüccarı Yagop, İstanbul'da Pertev Paşa Hanı'nda muhafaza ettiği 200 bin kuruş değerindeki 82 sandık lületaşını Eskişehirli Hacı Mestan Ağa ile Viyana'ya gönderdiğini ancak dönüşte Mestan Ağa'nın kendisine ödemesi gereken 2 yük kuruşu ödemediğini memleketine gittiğini söyleyerek şikayetçi olmuştur. Yagob ayrıca daha önce borç verdiği Lüleci İmamaoğlu Hacı Hüseyin'in den 44 bin, Konyalıoğlu Hacı Osman'dan 12 bin, Müftüzade Mehmed Efendi'den 6 bin kuruş alacağı olduğunu da ilave etmiştir. Saydığı kişilerden 62 bin kuruş alacağı olduğunu ve bu borcun ödenmesi konusunda sıkıntı çıkardıklarını, borçlarını veya ona karşılık gelen lületaşının sattırılarak parasının kendisine verilmesi konusunda Ticarethane'de karar çıkarılmıştır (13 Cemaziyelevvel 1269/22 Şubat 1853; HR.MKT 57/9; A.MKT.NZD 137/60).

Hacı Mestan Bey'in anlaşmazlık yaşadığı bir başka kişi de Şirket-i Hayriye komisyonu üyesi Yakup Efendi'dir. İkili arasında ticaret meclisinde yapılacak muhakeme için Hacı Mestan Bey bezci esnafından Hacı Hafız Halil Efendi'yi kendisine vekil tayin etmiştir. Ancak konu bu şekilde çözülmemiştir (6 Şaban 1278/6 Şubat 1862; A.MKT.NZD 397/89). Kendisinin vekil tayin ederek bırakıp kaçtığı üstelik vekilinde çağrıldığında vekâleti kabul etmeyerek gelmemesi üzerine durumun Kütahya Kaymakamlığı'na bildirilerek muhakemenin bir an önce yapılması için kendisinin veya vekilinin İstanbul'da hazır bulunması ve bu süre zarfında doğacak masraf ve zararların kendilerince karşılanması kararlaştırılmıştır (2 Şaban 1277/13 Şubat 1861; HR.MKT 367/14).

Zaman zaman bölgeye incelemelerde bulunmak veya şikayet üzerine tahkikat yapmak üzere merkezden görevliler gönderilmiştir. Bunlardan birisi de tahkikatta bulunmak üzere gönderilen mühendis Nazif Bey'dir. Ancak kendisinin de uygunsuz hareketlerde bulunması üzerine kaymakamlıktan yeni memur istendiği ile ilgili Hüdavendigâr Vilayeti'nden Ticaret Nezareti'ne gizli bir tahrirat ulaştırılmış ve bu istek dikkate alınmıştır (28 Receb 1297/ 6 Temmuz 1880; A.MKT.MHM 485/67).

Öte yandan Eskişehir kazasında tüccara satılan 1 sandık lületaşı madeninden Eskişehir maden idaresine 75 kuruş vergi verilmesi ve maden idaresinde çalışan memurlara verilen 2.710 kuruşun hazineyi zora soktuğu, bu durumda kendilerine 6-7 yüz kuruş maaş vermenin yeterli olacağı, ticaret mahkemesinde 2.140 kuruş maaş alan memurlara da aslında ihtiyaç olmadığı ve bu işin de bidayet mahkemesine aktarılması uygun bulunmuştur (15 Zilkade 1326/9 Aralık 1908; DH.MKT 2678/39).

Lületaşı madeniyle ilgili zaman zaman fiziksel sıkıntılar da yaşanmaktadır. Oldukça ilkel yöntemlerle çalışılan ocakların zamanla suyla dolması orayı çalışılmaz hale getirmektedir. *Yeni Tasvir-i*

Efkâr gazetesinde çıkan bir yazıda bu sıkıntıya dikkat çekilerek şu ifadeler yer verilmiştir: “Maden ocaklarında zuhur eden suların ihracı için Avrupa’dan bir makine celbine teşebbüs edilmiş ise de o da henüz fayda bahşolamamıştır. Ocaklar gayet derin olup su zuhur ettikten sonra onun ihracı kuvvete ve vakte muhtaç olduğundan bu işin makine vasıtasıyla görülmesinde pek ziyade fayda me’uldür” (Yeni Tasvir-i Efkâr, 17 Mayıs 1309/29 Mayıs 1893, Nu.123, 4-5). Benzer şekilde *Hakikat* gazetesinde çıkan bir yazıda da madencilik hükümet ve halk nazarında hiçe sayılması ve “kurun-ı evveliden” kalma usullerin bir türlü değiştirilememesi eleştirilmiştir (Hakikat, 11 Şubat 1911/ Nu. 5, s. 1).

Aynı konuyla ilgili olarak tüccar Mustafazade Hasan Fehmi ve avukat Ali Rıza 22 Mart 1910 tarihinde bir dilekçe ile başvuruda bulunarak, susuz kuyulardan maden çıkarma imkânı kalmadığından Avrupa’dan alet edevat getirerek sulu kuyuları kullanıma açmak istediklerini bildirmişlerdir (Kenan Bey, 1329, s.8).

1911’de lületaşı ocaklarında incelemelerde bulunan baş mühendis Kenan Bey bir rapor hazırlayarak bölgede bulunan 20-30 bin kuyudan, Karahöyük’te 45, Sarısu’da 150, Sepetçi’de 15, Yarmalar’da 68, Kemikli’de 170 olmak üzere sadece 448’inin işler durumda olduğunu ifade etmiştir. Kenan Bey ayrıca ocakların daha iyi işletilmesi için ayrıntılı bir nizamname çıkarılmasını ve 6 ay işletilmeyen madenlerin başka kişilere ihale edilmesini önermiştir (Kenan Bey, 1329, s.15).

3. Lületaşı İhracatı ve Eskişehir-Viyana Hattı

Osmanlı Devleti’nde her çeşit ham madenin ihracı yasak olmasına rağmen Eskişehir lületaşı madenin zaruri ihtiyaç maddelerinden ve harb sanayiinde kullanılan bir maden olmamasından dolayı ihracına izin verilmiştir. Bu karar alınırken memleket ve hazinenin yararı gözönünde tutulmuştur (MV 201/93; DH.İ.UM 77-2/1-17; BEO 4412/330828).

İhracat ve Avusturya-Macaristan bağlantısıyla ilgili olarak özellikle Viyana kaynakları ayrıntılı bilgiler içermektedir. Örneğin 3 Haziran 1886 tarihli *Das Handels-Museum*’da yayınlanan bir rapor lületaşı endüstrisinin Viyana’da yarım yüzyıldan fazla bir geçmişi olduğunu kaydeder (Yerçil, 2004, s.62). Buradan Viyana’nın Eskişehir bağlantısının 1830’lara kadar gittiği anlaşılmaktadır. Viyana lületaşının baş alıcısı olduğu gibi lületaşını Avrupa ve dünyaya tanıtan da o olmuştur.

19.yy’ın özellikle ikinci yarısında lületaşının büyük çoğunluğu Haydarpaşa’dan Trieste’ye oradan da Viyana’ya ihraç edilmiştir. Viyana bu taşların bir kısmını işlerken, bir kısmını da orijinal pake-tinde Fransa, Almanya ve Amerika’ya göndermekteydi (Yerçil, 2004, s.62).

İhraç edilecek lületaşı Eskişehir’den limanlara katır veya deve kervanlarıyla götürülmekteydi. A.Reinhart Eskişehir’le İznik arasındaki kervan yoluna “lületaşı yolu” adını vermiştir. O tarihlerde İznik’ten İstanbul’a getirilen lületaşları Belgrad ve Budapeşte’ye gönderiliyor ve oradan da Viyanalı

tüccarların eline geçiyordu¹¹ (Tunçdilek, 1955, s.13-14; Timur, 1989, s.249-250). Viyana kaynaklarında yol için yapılan harcama kalemleri de yer almaktadır. Buna göre ulaşım masrafı atlarla 100 kg için 3-5 gulden¹², deve kervanlarıyla 2-4 gulden civarındadır (Yerçil, 2004, s.69).

Bahsedilen bu yol dışında Eskişehir-Karamürsel-İstanbul-Trieste¹³ hattı daha fazla kullanılan bir güzergâhtı. 1893'te demiryolu hattının tamamlanmasıyla İstanbul'a giden yol kısaldığı gibi ulaşım masrafları da düşmüştür (HVS 1310, s. 357).

Viyana kaynaklarında Eskişehir-Viyana hattında kullanılan deniz yolu konusunda da bazı bilgilere yer verilmiştir. 23 Ocak 1890 tarihli bir konsolosluk raporunda İstanbul ile Avrupa ticari merkezleri arasında direkt bir ulaşım yolu olmadığı, karayoluyla ulaşımın çok pahalı olduğu sadece Filibe'ye kadar ulaşımın kârlı bir iş olduğu bilgisi yer almaktadır. 6 Ağustos 1891 tarihli bir ticari raporda ise İstanbul-Viyana arasında demiryolu hattının mevcut olmasına rağmen gönderim masraflarının çok yüksek söylenmektedir (Yerçil, 2004, s.64). Bu bilgilerde göstermektedir ki deniz yolu daha ucuz olduğu için tercih edilen bir yoldur.

Viyana ile bağlantıyı sağlayan deniz hattı Avusturya-Macaristan'ın Lloyd şirketinin tekelindeydi. 1838'de kurulan bu şirket daha sonra bir İtalyan firması olan Florio Rubbatino ile ortak olmuştu. Lloyd şirketi İstanbul hattının %85'ini, Trieste hattının %70 ini taşıırken kalanı Florio şirketi taşımaktaydı¹⁴ (Yerçil, 2004, s.63).

İhraç edilen lületaşının miktarı ve fiyatı konusuna baktığımızda en erken bilgilerden birisi Texier'in paylaştığı "1834'de 1 sandık lületaşının 1500 kuruş (625 frank) olması" dır (Texier, 2002, s.348). Onun dışında bu erken döneme hatta ilerleyen dönemlere ilişkin de yerli kaynaklarda ayrıntılı bilgilere ulaşmak maalesef mümkün değildir. Viyana kaynakları daha ayrıntılı bilgiler içerirken yerli kaynaklar içerisinde salnameler bize bu konuda yardımcı olmaktadır.

Salnamelere göre 1290 (1873/1874) yılında Viyana'ya sandığı 7 liradan 12.000 sandık lületaşı gönderilmiş ve karşılığında 84.000 lira gelir elde edilmiştir (HVS 1290, s. 139). 1876'da Viyana'ya 8.788 sandık lületaşı gönderilmiş ve karşılığında 1.03.885 kuruş net gelir elde edilmiştir (HVS 1293, s. 139). Bir başka salnamede 1298 (1880/1881) senesinde Viyana'ya 11.215 sandık lületaşı gönderildiği belirtilirken (HVS 1301, s. 320), Viyana kaynaklarında aynı sene için 8.750 kutu ihraç edildiği ve karşılığında 48.125 Osmanlı altın lirası alındığını bildirilmektedir (Yerçil, 2004, s.70). 1301 tarihli

¹¹ Bu yol Osmanlı üçlü yol sisteminde "orta kol" olup, İstanbul-Silivri-Çorlu-Edirne-Filibe-Sofya-Niş-Belgrat güzergâhını izliyordu (Altunan, 2006, s. 75).

¹² 11,35 gulden 100 Osmanlı kuruşuna eşittir (Yerçil,2004, s.78).

¹³ Trieste, Adriyatik kıyısında bir liman kentidir. 18. Yüzyıl başlarında ticaret potansiyelini geliştirmek için Avusturya tarafından büyük yatırımlar yapılan kent, Osmanlı tebaası tüccarların (Rumlar başta olmak üzere) yoğun olarak faaliyette buldukları bir yerd (Elibol, 2004, s. 94-95).

¹⁴ 20 Kasım 1889 tarihli Das Handels-Museum bu güzergahtaki rekabete daha sonra bir Osmanlı şirketi olan Mah-rusa'nın da dahil olduğunu ve onun sahip olduğu imtiyazlarla başlangıçta fiyatları çok düşürdüğünü belirtmiştir (Yerçil, 2004, s. 63). Ancak bu konu yerli kaynaklarla doğrulanamamıştır.

salnamede yine 11.215 sandık gönderildiğini ve karşılığında 40 bin lira gelir elde edildiğini belirtilmektedir (HVS 1301, s. 320).

Viyana kaynaklarına göre ise Osmanlı Devleti Avusturya-Macaristan'a 1887'de ilk çeyrekte 1.235 kutu, son çeyrekte 1.644 kutu olmak üzere toplam 7.230 kutu lületaşı (1 kutu yaklaşık 31 kg) ihraç etmiştir. Bundan 36.150 pound sterlin¹⁵ yani 3.976.500 kuruş kazanç elde etmiştir¹⁶ (Yerçil, 2004, s. 68-69). Aynı kaynaklar 1889'da 8.741 kutu, 1890'da 10.242 kutu, 1891'de ise 9.500 kutu ihraç edildiğini belirtmektedir (Yerçil, 2004, s.79-80).

1325 (1907/1908) tarihli salnameye göre ise bu ocaklardan yıllık 5.500-6.000 sandık taş çıkarılmakta ve sandık başına 75 kuruştan 4000-6000 Osmanlı Lirası elde edilmektedir (HVS 1325, s. 100). Aynı salnamede bu taşı ihraç edebilmek için 5 kuruş karşılığında bir ruhsat tezkeresi alındığı ve alınan ruhsatnamelerin hükmünün ancak belirli yerlerde geçerli olduğu bilgisi de yer almaktadır (HVS, 1325, s. 99).

Salnamelerden Eskişehir'de lületaşı ticaretiyle uğraşan ve Viyana'ya lületaşı gönderen kişilerle ilgili bilgilere de ulaşmak mümkündür. 1296 ve 1297 yılına ait salnamelerde şu isimlere yer verilmiştir: Eşraftan Ali Bey, Cemalci Halil Ağa, Mihaliçli Hüseyin Ağa, Hacı Kenan, Hacı Mustafa Ağa, Hacı Ali Ağa, Kocaali oğlu Hacı Mustafa Ağa, Kuyucu oğlu Mihalaki, Ohannes Ağa, Kasban Ağa, Abacı Yorki Karlukon (HVS 1296, s. 193; 1297, s. 162).

1301 (1883/1884) tarihli salnamede ise Viyana'ya lületaşı gönderen kişiler; Cemalcizâde Halil Ağa, Koca Alizâde Hacı Hafız Efendi, Hacı Kenanzâde Hacı Mustafa Ağa, Tüfenkçizâde Hacı Ali Ağa, Mihaliçli Hüseyin Ağa, Kuyumcuoğlu Mösyö Hristaki, Kuyumcuoğlu Mösyö Mihailaki, Prançoğlu Sava Efendi, Mösyö Kariskon, Mösyö Hampo, Mösyö Rakos Nalbantyan, Mösyö Karnik Agopyan, Mösyö Ohannes, Mösyö Tomsonivan, Andonaki Efendi olarak belirtilmiştir (HVS 1301, s. 322).

Öte yandan Viyana'da Ermeni Karmukoğlu Karabet, Bulgar Pirencof ve Yahudi Baymul isimli üç kişi komisyonculuk yaparak Viyana'ya mal götürün tüccarların taşlarını satmak üzere teslim almaktaydı. Tüccarlar dil bilmedikleri ve Viyana'da kalma masraflarının yüksek olması gibi sebeplerle mallarını küçük bir avans karşılığında bırakıp geri dönerken bu komisyoncuların vereceği paraya razı olmaktaydılar. Her satıştan %25 civarında para kazanan bu komisyoncular giderek zenginleşmişlerdir. Özellikle Pirencof ödemeleri de geciktirerek tüccarların mağduriyetini bir kat daha artırmaktadır (Şükrü, 1930, s.13).

Eskişehir-Viyana hattı ile ilgili arşiv belgelerinden de bazı bilgilere ulaşmak mümkündür. Örneğin, Eskişehir'de lületaşı alım satım işleriyle uğraşan Avusturya kumpanyası kendilerinin muhasebe işlerini 7-8 senedir yürütmekte olan Yazıcı Mustafa Ağa'nın redif askeri olarak İstanbul'a alınması

¹⁵ 1 pound sterlin 110 Osmanlı kuruşuna eşittir (Yerçil, 2004, s. 69).

¹⁶ Eskişehir'de iyi kaliteli bir lületaşının kutusunun 6-7 pound sterlin, sıradan kaliteli bir kutunun ise 2-3 pound sterlin ettiği buradan kutu başına ortalama değer 5 pound sterlin olduğu anlaşılmaktadır (Yerçil, 2004, s. 69).

üzerine işleri durduğu gerekçesiyle Hassa Ordusu müşirliğine başvuruda bulunarak işleri yoluna koymak üzere kendisinin 3 ay süreyle geri gönderilmesi için talepte bulunmuşlardır. Kumpanyanın bu talebi görüşülerek Yazıcı Mustafa'nın 2 ay süreyle Eskişehir'e gönderilmesi uygun bulunmuştur (13 Safer 1276/11 Eylül 1859; HR.MKT 304/43).

Bir başka belgeden Prusyalı tüccar Makis Sunburg isimli tüccarın takdim ettiği arzuhalde Eskişehir'de çıkarılan lületaşının Avrupa'ya ihracı ve gönderilmesi için Eskişehirli Arap Hasanzâde Hacı Hasan Ağa ile birlikte bir ticaret şirketi kurmak istedikleri ve iki tarafın 400 bin kuruş ile bu ortaklığa dahil olmasının kararlaştırıldığı ayrıca kendisinin şirket işlerinin yürütmek üzere Viyana'da ikamet etmesine aralarında karar verdikleri ve bu konuda devletten izin ve yardım talep ettikleri anlaşılmaktadır. Aynı belgede Kütahya Kaymakamlığı'ndan bu konuda gerekli kolaylığı göstermesi de istenmiştir (20 Zilhicce 1276/9 Temmuz 1860; HR.MKT 341/8).

Avrupa tüccarından Gümüşkürd oğlu ve yanındaki 4 kişi Eskişehir'den İstanbul'a ve oradan Avrupa'ya ihraç edilmek üzere Karamürsel iskelesine gönderilen lületaşından sandık başına eskiden beri 63 kuruş 28 pare gümrük alınmakta iken artık ikişer yüz kuruş gümrük istenmesi üzerine şikayette bulunmuşlardır. Bu parayı vermelerinin mümkün olmadığını ayrıca buradaki binaların kargir değil ahşap olması sebebiyle taşların her an zarar görme ihtimali bulunduğunu ve muhtemel zararın önüne geçilmesi için acele hareket edilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Aynı belgede 4 yıl önce de Baltacı bazergandan da yine böyle yüksek gümrük talep edildiği ancak haksız bulunarak bu duruma son verildiği de hatırlatılmış ve eski gümrük vergisine dönülmesi yoksa taşların burada beklerken uğrayacağı zarardan mesuliyet kabul etmeyecekleri belirtilmiştir (4 Safer 1278/11 Ağustos 1861; A.MKT.NZD 362/16).

Ticaret ve Dahiliye nezaretleri arasındaki bir yazışmada lületaşının Avrupa'da eski ilgiyi görmediğinden, elde edilen gelirin düştüğü, daha önce Eskişehir'de 20-30 fabrika ve 80 kadar mağaza var iken şimdi 5 fabrika ve 38 mağaza kaldığından bahisle yerel meclis kararıyla belediyece emtia ve eşyadan alınacak vergiler tespit edilirken bu durumun göz önüne alındığı belirtilmiştir. Lületaşı imalatının büsbütün güçten düşmemesi için ihracattan alınacak sandık başına 5 kuruş vergiden vazgeçilmesi üzerinde ısrarla durulmuştur (14 Cemaziyelahir 1332 /10 Mayıs 1914; DH.İD 40-2/42).

Belgelerden de anlaşıldığı üzere 20. yüzyıl başlarında lületaşı işletmeciliği talebin düşmesiyle zor günler geçirmekte, vergi indirimi ve çeşitli kolaylıklar sağlanarak durumun düzeltilmesine çalışılmaktadır.

4. Eskişehir Basınında Lületaşı

Şehrin önemli bir zenginlik kaynağı olan lületaşı konusuna Eskişehir'de çıkan bazı gazete ve dergiler de zaman zaman yer vermişlerdir. Örneğin *Eskişehir Gazetesi*¹⁷ nin 10-17. sayılarında

¹⁷ 12 Temmuz 1910'da yayın hayatına başlayan Eskişehir Gazetesi kapatıldığı 31 Ocak 1911'e kadar 57 sayı olarak çıkmıştır. Sorumlu müdürü Mestan İsmail ve imtiyaz sahibi Takiyüddin'dir. Sadece Eskişehir ve ilçelerine değil Kütahya, Afyon, Bilecik, Bozüyük, Uşak, Bursa, Konya ve Ankara'dan gönderilen yazı ve haberlere de yer veren bir gazete olmuştur. Bölgesel bir gazete olmanın yanısıra ulusal basına da yer veren ve İttihat ve Terakki yanlısı bir politika

lületaşı ile ilgili bilgi ve yorumlar bulunmaktadır. 12 Ağustos 1910 tarihli 10. sayıda “Memleketimizin büyük bir servet menba’ı vardır ki o da lületaşı madenidir” ifadelerine yer verildikten sonra Eskişehir’e milyonlar yağdırabilmesi mümkün olan bu servetin maalesef memleketin derdi haline geldiğine vurgu yapılmıştır. Lületaşının şehri ihya edecek, zengini de fakiri de rahat ettirecek bir potansiyeli varken gidişatın kötü olduğu ifade edilmiştir. Bunun nedeni olarak da “çünkü cihanda hiçbir mala benzemez. Her mal dünyanın her tarafında müşteri bulabilir. Lakin bizim taşın tek bir müşterisi vardır; Viyana. İsterse bu müşteri malımızı, elimizde, elimizi de koynumuzda bırakabilir” şeklinde bir çıkarsamada bulunduktan sonra bazı tüccarların sadece kendi menfaatlerini düşünerek hareket ettiklerinden şikayet edilmiştir. Yani “eğer biz kendi işimizi kendimiz yapmayı bilmezsek işi bilenlerin, başlarını becerenlerin kıyamete kadar kulu, kölesi olmaktan kurtulamayız” (Eskişehir, S. 10, s.4). Burada da açıkça ifade edildiği gibi süreç içerisinde lületaşının satışı ve pazarlanması konusunda Viyana’ya bağımlı hale gelinmiştir.

Gazetenin bir sonraki sayısında lületaşı ile geçinen binlerce aile olduğundan bahisle bu mesele yoluna koyulmazsa memlekette sefaletin günden güne artacağı ifade edilmiştir. Taş piyasasındaki durgunluğun şehir hayatı üzerinde derin bir etki bıraktığı “bizi aç bırakanlara, sömürenlere, hayatımızı kemirenlere uşaklık etmekten bıktık” diyerek harekete geçme zamanının geldiği ifade edilmiştir. Eskişehir halkının taşı kuyulardan çıkardığı, temizlediği, cilaladığı, sandıklara doldurup Viyana’ya yolladığı, Viyana’nın ise taşları cinsine göre ayırıp Fransa, İngiltere, Almanya, İtalya, Amerika gibi ülkelere sattığı bilinmektedir. Buradan da anlaşıldığı üzere Viyana’nın yaptığı sadece komisyonculuk olup taşı ucuza alıp dünyanın her yerine pahalıya satmaktadır. Bu duruma düşmenin sebebi “cahillik, müşterilere kendimizi tanıtamamak”, yapılması gereken ise “aradan her türlü vasıtayı kaldırmak, elhasıl Viyanalıların yaptığını kendimiz yapmak”tır (Eskişehir, S. 11, s.4).

Viyanalıların yaptığı işe soyunmak konusunda Eskişehir’in karşısına çıkabilecek sorunlara değinilirken, alıcılar malı cinsine göre değerlendirip alacaklarından bir kısmının elde kalması ihtimalinin bulunduğu ve böyle bir durumda ne yapılacağına iyi hesaplanması gerektiği üzerinde durulmuştur. İzlenecek yöntem konusunda birinci şık, ne olursa olsun Viyanalıların komisyonculuğu aradan çıkacağı için fiyatların uygun olacaktır. İkinci şık ise taşı alan müşterilerin tezgâh ve fabrikaları işletmeye devam ettiği için her cins malı alacak müşterilerin bulunabileceğidir. Dolayısıyla bu iki konu da mesele olmaktan çıkacaktır. Bu konuda kurulacak bir şirketin¹⁸ işin ciddiyetini daha fazla göstereceği de ilave edilmiştir (Eskişehir, S. 12, s.4).

izleyen gazete “Gözenek” köşesindeki Abülhamid ve yönetimini hedef alan yazı nedeniyle kapatılmıştır (Konukçu, 2013, s. 12). Bu konuda “1910 Yılında Yayımlanan Eskişehir Gazetesinin İçerik Analizi” isimli çalışmalarında gazeteyi tanıtarak Eskişehir’in yerel tarihine önemli bir katkı sağlayan şehrimizin Eti Sosyal Bilimler Lisesi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni Mehmet Konukçu ve öğrencileri Hatice Büşra Özkan ve Kevser Öztürk bir teşekkürü hak etmektedirler.

¹⁸ Burada bahsedilen şirket “Eskişehir Lületaşı Madeni Türk Anonim Şirketi” adıyla ancak 24 Mayıs 1925’te kurulacaktır. Lületaşı kuyularını çağdaş bir şekilde işletmek ve dış ülkelere ihraç etmek üzere 100 bin lira sermaye ile kurulan şirket kısa sürede büyümüştür. Şirket ayrıca çıkarılan ürünleri sergilemek için bir de mağaza açmıştır (Koylu, 2008, s. 401).

Gazete şirket konusuna devamla bu işin etraflı düşünülmesi gerektiği ve alıcıların muhatap olacakları bir şirket olduğunda daha ciddi davranacakları kanısındadır. Şirket müşterilerle doğrudan temas kuracağı için onların düşüncelerini, ihtiyaçlarını anlayacak ve yapılacak düzenlemeler veya taş sarfiyatını arttırmak konusunda nasıl hareket edilmesi gerektiğini hesaplayabilecektir. Bu iş için özel kurulan bir şirket yeni müşteriler bulmaya, malını bütün dünyaya tanıtmaya çalışacaktır. Böylece müşterilerini çoğaltacak ve taşın değerini arttıracaktır. Diğer taraftan bu işten kâr elde edilme-ye başlanacak, artık “amele işi değil, iş ameleyi arayacak”tır. Ayrıca taşçılık “bozuk bir kandil gibi yanıp sönmek” yerine bir düzene kavuşacaktır. Bu şirket sayesinde arada entrika çevirenler de olmayacaktır. Ancak Viyanalılar gibi işi düzene koyduktan sonra zorbalığa başlama ihtimalleri de göz önüne alınmalıdır (Eskişehir, S.13, s.3-4).

Kurulması muhtemel olan bu şirketin çalışma usulleri üzerinde de durulmuştur. Nitekim şirket esnaftan ucuz mal almak veya işçiyi ucuz çalıştırmak gibi yollara girerse amacından sapmış olacaktır. Şirketin “işçiyi, esnafı zora sokmaması” kaydıyla kendi menfaatini düşünmesinin de tabii olduğu da ifade edilmiştir (Eskişehir, S.15, s.3).

Gazetenin şirketin kurulmasıyla ilgili öngördüğü bir husus “müşterilerin bizi, bizim de müşterileri tanıma” imkânımızdır. Bu gerçekleştiğinde “alıcılar ayağımıza gelecek”tir. Şirket işçileri toplayıp çalıştırmaya başlayınca, bir işçi cemiyeti kurulacak ve bir yardım sandığı oluşturulacaktır. Böylece ücret meselesinden dolayı bir ihtilaf çıkar, grev yapılır, iş bırakılırsa haklarını müdafaa edebilecekler ve kendilerini ezdirmeyeceklerdir. Bu işçi cemiyetleri sayesinde şirket istese de işçileri ezemeyecektir (Eskişehir, S.16, s.3).

Şirket faydalı bir girişim olacağından herkesin kuruluşuna katkı sağlaması gerekir. Her şeyden önce tembelliği bırakmak, şirketle işçilerin hayatlarının ve menfaatlerinin ortak olduğu gerçeğini kabul etmek gerekir. “Cihanda herkes yeni yeni işler ararken biz işimizden mi kaçalım, işten değil kendi kendimizden, kendi kayıtsızlığımızdan şikayet edelim. İşimizi, sanatımızı terk edeceğimize tembelliğimizi terk edelim” diyerek halka bir çağrıda bulunan gazete yazı dizisini “eğer bu mühim mesele yine böyle bırakılır da bir yoluna düzenine konmazsa da çekilecek çilemiz var, daha aklımız başımıza gelmemiş demek olur” diyerek tamamlamıştır (Eskişehir, S.17, s.3).

Hakikat gazetesinde ise “Eskişehir dünyanın hiçbir yerinde bulunmayan bir madene malikdir ki, bu maden vâsî ovalarımızdan, münbit tarlalarımızdan kaldırdığımız hasıllata hemen de muadil derecede memlekete bir servet akıtmaktadır” denilerek lületaşı madeninin önemine vurgu yapıldıktan sonra ham olarak Avrupa’ya ihracının “teessüfe şayan” olduğu ifade edilmiştir (Hakikat, 25 Şubat 1910, Nu.13, s.1).

Aynı gazetenin bir başka sayısında ise Eskişehir’de ve memlekette pek çok kişi lületaşından para kazandığı hatta bazıları zengin olduğu halde “madencilğe, madencilere gülerler, hatta husumet ederler” denilerek sahipsizliğe, kadir kıymet bilmemeye dikkat çekilmiştir. Bunun sebebi de bilgisizlik ve düşüncesizliktir. Yazının sonunda “kahvelerde, odalarda beyhude yere tavlalarla kağıt oynamakla vakit geçirmeyelim de şu memlekette eskiden olduğu gibi sarı liralara gelmesine çare arayalım. Yalnız şunu unutmayalım ki bizim şu felâketimize sebep her söylenen söze uymaklığımızla

beraber içimizde birçok menfaatperestlerin mevcut olmasıdır” (Hakikat, 11 Şubat 1911, Nu.5, s.1-2) ifadelerine yer verilerek ciddi bir özeleştiri yapılmıştır.

Şehrin bir başka gazetesi *Eskişehir’de Sakarya*’da ise “İstifade Edilemeyen Servet” başlıklı yazıda; Eskişehir’e bir lütuf olan lületaşı madenin son zamanlarda gerileme içerisinde olduğu ifade edilerek bu yazının hikâyesi anlatılmıştır. Buna göre şehre ziyarete gelen Ticaret Vekâleti üyelerini Yukarı Mahalle’de bulunan lületaşı imalathanesine götürdüklerinde en genci elli yaşında olan kırk işçinin çalıştığı görülmüştür. İşçilerin acınacak durumu ve ümitsizlikleri onları derinden etkilemiştir. Daha önce her ay çalıştıklarını söyleyen işçiler artık dört ay zor iş bulabildiklerini ve karınlarını zor doyurduklarını söyleyerek adeta feryat etmişlerdir. İmalathane sahibi ise gençlerin bu işe ilgisizliğinden yakınarak taşçılığın yok olma tehlikesi altında olduğunu belirtmiştir. Bu olaydan sonra lületaşı meselesini bir kez daha yazarak kötü gidişat ve yok olma tehlikesine karşı uyarma görevini üstlendiklerini söyleyerek bazı öneriler sıralanmışlardır. Bunlardan birisi İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyük şehirlerde balolara, davetlere katılan kişi ve ailelere sigara ağızlığı, gerdanlık gibi hediyeler göndererek lületaşının reklamını yapmak ve kıymetini arttırmaktır. Gazete lületaşını önce kendi insanımıza tanıtarak lületaşından yapılabilecek pipo, sigara ağızlığı, takı ve süs eşyası gibi ürünlerin ithaline gerek olmadığına da dikkat çekmiştir (Eskişehir’de Sakarya, 20 Cemaziyelevvel 1345, Nu.97, s.1).

Aynı gazetede 1 gün sonra, taşçı esnafının kendilerine Eskişehir’deki tüccarların İstanbul ve Viyana’daki sermayedarların etki ve hilesi altında kaldıklarını söyledikleri belirtilmiştir. Bu durumda yerli tüccarların yabancı sermayedarlar ile rekabet şansı olmadığından ayrı hareket etmelerinin kendilerinin ve ülkenin menfaatine olacağı üzerinde durulmuştur (Eskişehir’de Sakarya, 27 Cemaziyelevvel 1345, Nu.98, s.2)

Halkevi mecmuası *Porsuk*’ta Lütfü Oğuzcan, Eskişehir’e ilk geldiğinde lületaşıyla ilgili bir etüd hazırlayarak İktisat vekâletine sunduğunu belirttikten sonra lületaşı madenin eski parlak günlerini geride bıraktığını, bunun sebeplerini araştırmak ve lületaşına olan ilgi ve değeri arttırmak konusunda çaba göstermenin herkesin boynunun borcu olduğunu ifade etmiştir. “Bu borç diğer vatandaşlar için belki ikinci derecede sayılabilir. Fakat Eskişehirililer için bu hayati mahiyeti haiz bir yurt ve ulus borcudur. En münevver geçinen Eskişehirililerin bile cebinde yabancı ağızlık ve pipoların bulunması hakikaten acı ve o kadar da gülünçtür” diyerek Eskişehirililerin meseleye ilgisizliğinden yakınmıştır (Porsuk, I.Teşrin 1939, S.42, s.640).

Eskişehir basınından yapılan alıntılarda da görüldüğü üzere lületaşının önemi maden kaynakları azaldığında daha iyi anlaşılmalı ve yıllardır ham maden ihracına yönelen şehrin artık bu madeni işleyerek satması üzerinde durulmaya başlanmıştır.

5. Viyana Kaynaklarına Göre Lületaşı Ticareti

Bu başlık altında Boğaziçi Üniversitesi’nde Avusturya kaynaklarına dayalı olarak yapılan İngilizce bir tez referans alınarak Viyana’nın lületaşı endüstrisine bakışına yer verilmekte, *Commerciale*

Berichte ve *Dans Handels-Museum* başta olmak üzere Viyana kaynaklarında lületaşı ile ilgili yer alan bilgi ve değerlendirmeler ele alınmaktadır.

Ancak bunlara geçmeden önce Viyana'nın lületaşının baş alıcısı olduğu ve burada lületaşı işçiliğinin en güzel örneklerinin verildiğini de tekrar hatırlatmak gerekir. Bu ilişki sadece lületaşı ticaretiyle sınırlı kalmamış, kahve ve tütünün yayılması buna bağlı olarak pipo, sigara ağızlığı gibi ürünlerdeki ortaklıkla devam etmiştir. Örneğin Viyana kahvehanelerinde Türk nargileleri yaygın bir şekilde kullanılırken en çok beğenilen pipo modeli de yeniçeri başları olmuştur (Göğüş, 2006, s.31).

3 Haziran 1886 tarihli *Dans Handels-Museum*'da Viyana'daki lületaşı endüstrisinin ilk gerçek başarısını 1850 ve 1860'larda İngiltere ve Fransa'da yapılan ilk dünya fuarlarında kazandığı belirtilmiştir (Yerçil, 2004, s.64). Öte yandan Avusturya-Macaristan'ın ev sahipliğini yapacağı 1873 Dünya Sergisi'nin hazırlık aşamalarından itibaren Viyana gazetelerinde lületaşıyla ilgili makale ve haberlere yer verilmiştir.¹⁹Bunlardan birisi 12 Ağustos 1873 tarihli *Weltausstellung-Zeitung*'da yayınlanan "Dünya Sergisinde Lületaşı" isimli makedir ki burada ületaşının çıkarıldığı bölgeler, çıkarılış aşamaları ve miktarı detaylı olarak ele alınmıştır (Göğüş, 2006, s.166).

Viyana'daki lületaşı işçiliği giderek rakipsiz hale gelirken artan talep daha fazla üretimin yanında daha az kaliteli ürünleri beraberinde getirmiş ve 1877'den itibaren düşüşler baş göstermiştir. Bu düşüşün arkasında Amerika'nın olduğu da bir gerçektir. Amerika bir yandan ithalata yüksek vergiler getirirken bir yandan da Viyanalı ustaları kendi ülkesine yerleşmeye teşvik ederek kendi lületaşı endüstrisini kurmak istiyordu. Avrupa'da ise ekonomik sıkıntılara paralel olarak pahalı pipolar satılmamaya başlamış onların yerini Bryer tipi tahta pipolar almaya başlamıştı (Yerçil, 2004, s.65). Aynı rapor Viyanalıların lületaşı işlemeciliğinde sürekli teknolojik ilerleme sağladığını ve lületaşı artıklarından "masse" denilen bir malzeme yaptıklarını da kaydetmiştir. Hatta bu sahte lületaşı bile İngiltere, Avustralya gibi ülkelere ihraç edilmiştir (Yerçil, 2004, s.66).

1870'lerde ki düşüşten sonra 1886 tarihli bir rapora göre artık sadece talebe göre üretim yapıldığı, 1897 tarihli bir rapor da ise artık lületaşının moda olmadığı belirtilmektedir. Bunda sigara ve puro tüketiminin artmasının da etkisi vardır (Yerçil, 2004, s.66).

Viyana kaynaklarında Avusturya Macaristan'ın Osmanlı Devleti'nden ithal ettiği toplam lületaşının üçte birinden fazlasını sadece işlenmiş lületaşı ihracatıyla kapatabildiği bilgisine de yer verilmiştir. Buradan Avusturya Macaristan'ın işlenmiş lületaşı ihracatından kazandığı paranın Osmanlı Devleti'nin kazandığının 9,5 katı olduğu dolayısıyla ham maddeye ilave değer katmanın kârlılığı ortaya çıkmaktadır. Üstelik Avusturya Macaristan aldığı bütün lületaşını ithal etmeyip bir kısmını da elinde tutmaktaydı (Yerçil, 2004, s.71).

¹⁹ 1873 Dünya Fuarı için Avusturya tütün tekeli idaresi bir lületaşı pipo sergisi hazırlamış ve bu sergi daha sonra tütün kültürü müzesine dönüştürülmüştür. 2008 yılına kadar açık kalan müzede 5.000'den fazla lületaşı esere yer verilirken giriş holüne de 1/1 ölçülerinde elinde çubuk bulunan bir Osmanlı beyzâdesi heykeli yerleştirilmiştir (Ürersoy, 2009, s. 16).

Joseph Grunzel 1897 tarihli “Küçük Asya’nın İktisadî Durumu” isimli kitabında Eskişehir’deki lületaşı endüstrisine 11 sayfa ayırmıştır. Texier gibi lületaşının kimyasal yapısından, hangi şartlar altında bulunduğundan da bahsetmiştir (Yerçil,2004,86). Sadece alüvyal toprak içinde bulunan lületaşının bir elma kadar küçük ya da bir balkabağı kadar büyük olduğunu belirtmiştir. Eskişehir’de demiryolu geçen bir coğrafyada bulunmasının ulaşım kolaylığı sağladığını söylerken demiryolunun özellikle buradan geçirilme ihtimaline de değinmiştir (Yerçil, 2004, s.87).

Grunzel madenlerin olduğu bölgelerin ağaçsız ve kel tepeler olduğunu bu nedenle uzak bir mesafeden bile çıplak gözle görülebildiğini söylerken köstebek tepeleri gibi sayısız tepeler olduğunu ve çoğunun terk edilmiş ama kapatılmamış olduklarını da belirtmiştir. Eskiden popüler olan Kemikli madeninin yerini Sarısu’nun aldığını da ilave etmiştir (Yerçil, 2004, s.88).

Grunzel önceden ünlü olup artık kullanılmayan Sepetçi madenlerini işletmek için Eskişehir’den sürekli ihracat yapan Carl Cohen ve İsmail Kemal Paşa’nın ortak bir şirket kurduklarından da bahsetmiştir (Yerçil, 2004, s.88). Bu iki kişi köyün bütün vergisini üstlenerek Sepetçi köyü sınırlarında lületaşı çıkarmak için özel bir imtiyaz almışlardı. 25 sene lületaşı ihracatıyla meşgul olan ve Eskişehir’deki en büyük toptan lületaşı satıcısı olarak bilinen Carl Cohen İstanbul’da doğmuş bir Almandı (Yerçil, 2004, 89). Cohen’in bir Osmanlı paşası ile ortaklık kurması bazı avantajlardan faydalanmayı hesapladığını akla getirmektedir. Sepetçi’de içi suyla dolu kuyulardaki suyu boşaltmakla işe başlamışlar ve bunun için İstanbul’dan bir pompa getirtmişlerdi (Yerçil, 2004, s.90). Grunzel lületaşı madenlerinde o güne kadar ilkel metotların kullanılmış olduğunu oysa akılcı metotlarla lületaşı fiyatlarının aşağı çekilebileceğini de belirtmiştir. Grunzel bölge nüfusunun büyük kısmının madencilikte çalışmamasını garipsemiş ve madencilerin Türk, Rum, İtalyan, Tatar ve Çerkezlerin renkli bir karışımı olduğunu ifade etmiştir. Hukukun ve hükümetin madencileri görmezden geldiğini söylerken buna dayanak olarak madenlerde daha ziyade asker, kanun kaçakları ve hainlerin düşük ücretlerle çalıştırılmasını göstermiştir. Bu kişiler hapse veya bir savaşa gitmemek için düşük ücretle çalışmaya razı olmaktadır (Yerçil, 2004, s.91- 92).

Madende çalışan işçilerin bir gaz lambası, bir yiyecek kabı ve bacaklarına bağlanan bir ip dışında malzemesi olmadığını, kaldıkları yerlerin de son derece basit barınaklar olduğunu söyleyen Grunzel günlük kazançları 5-6 piyaster olan işçilerin sömürüldüğü görüşünü de paylaşmıştır²⁰ (Yerçil, 2004, s.90-91,94).

Grunzel bu verilerin, Carl Cohen’in neden küçük ölçekli bir şehir olan Eskişehir’de yaşamaya razı olduğunu, niçin bir Osmanlı paşasıyla ortaklık kurduğunu ve malları İstanbul’a gönderme zorluğuna neden katlandığını açıklayabileceği düşüncesindedir. Çünkü kazandığı para bütün sıkıntılara geçecek düzeydedir. Grunzel’in paylaştığı bir başka bilgi maden bölgesinde kötü koşullarda yaşayan Ermeni esnaflardır. Onlar maden çıkar çıkmaz çuval hesabıyla satın almakta ve aldıkları lületa-

²⁰ Bu noktada basit bir hesaplama yöntemiyle ayın bütün günleri çalışan bir madencinin 150 piyaster kazandığı ve bunun 1 Ocak 2004 tarihinde işçilere ödenen asgarî ücretten bile çok düşük olduğu sonucuna ulaşılabileceği bilgisine de yer verilmiştir (Yerçil,2004, s. 96).

şını yeraltındaki depolarda saklayarak nemli kalmasını sağlamaktaydılar. (Yerçil, 2004, s.97) Ermeni esnaf lületaşını Eskişehir'e getirip temizleyerek cinsine göre ayırdıktan sonra devreye büyük tüccarlar girmeye başlıyordu. Tüccarlar malı kalitesine göre kategorize ederek fiyat veriyordu. Tüccar satın aldığı lületaşını önce kurutuyor böylece ağırlığının büyük kısmını da kaybetmiş oluyordu. Kurutma işleminin yazın düzgün damlarda kışında sıcaklığı 45 dereceyi geçmeyen özel fırınlarda yapıldığını kaydeden Grunzel sonra cilalama işine başladığını kaydeder. Bu işler için tüccarlar da işçi çalıştırmakta ve cilalama işi özel beceri gerektirdiğinden onlara madencilerden daha iyi ücret ödenmekteydi. Pazen yardımıyla balmumu ile cilalanan lületaşı böylece Avrupa'ya gönderilecek hale gelmiş oluyordu. At veya develer ile önce İzmit'e gönderilen mallardan burada % 1'lik bir geçiş (yurt içi gümrük) parası alındıktan sonra buharlı gemilerle Avrupa'ya gönderilirdi. Grunzel, İzmit-İstanbul-Trieste hattına bir alternatif olarak bazen Karadeniz-Tuna-Viyana hattının da kullanıldığını belirtmiştir (Yerçil, 2004, s.100). Kervanların bir süre ücreti yüksek olduğu için demiryoluna rağmen devam ettiğini ancak 1896'dan itibaren lületaşının tamamen demiryoluyla taşınmaya başladığının da altı çizilmiştir (Yerçil, 2004, s.101).

Viyana'ya ulaşan lületaşı işlendikten sonra üzerine büyük fiyat artışları konuluyor burada ihracatçı, atölye sahipleri ve endüstri merkezleri sahipleri yeni bir çevre oluşturuyordu (Yerçil, 2004, s.105). Avusturya-Macaristan'ın kendi lületaşı ihracatıyla ilgili bilgilere bakıldığında, *Dans Handels-Museum* 1887 yılında 339.500 kg rekor lületaşı ihracatından sonra bir düşme trendine girildiğini ve 1888'in "en kötü yıl" olduğunu kaydeder. Eskişehir'den getirdiği lületaşını özellikle Almanya, Fransa ve Amerika'ya satan Avusturya-Macaristan'ın ihracat değerleri Osmanlı Devleti'ni de yakından ilgilendiriyordu. Avrupa'daki ekonomik sıkıntıların yanısıra pipo ve sigara ağızlıklarına eski ilginin kalmaması gibi bu ihracatı etkileyen dış sebepler de mevcuttu (Yerçil, 2004, s.107-108). Öte yandan özellikle Kuzey Amerika'nın kendi lületaşı endüstrisini kurması ve korumacı yüksek gümrük vergileri uygulaması sonucu Viyana'ya bağımlılıktan kurtulması da dikkate alınması gereken bir gelişmeydi (Yerçil, 2004, s.109).

Viyana Ticaret Odası yayınladığı bir raporda Osmanlı Devleti ve Eskişehir'e çok miktarda kaliteli ürün gönderilmesi için baskı yapılmasını destekleyeceğini açıklamıştır. Alarm veren 1881 senesinden sonra 1889-1891'da geçici bir iyileşme olmuş, 1892'de tekrar bozulmaya başlanan ihracat 1895'te iyice kötüleşmiştir (Yerçil, 2004, s.110-111). Öte yandan 22 Mart 1888 tarihli *Commerciale Berichte* Eskişehir'de bazı çevrelerin yüksek kaliteli lületaşı ihracatına sınır getirdiklerini iddia etmiştir. Bu iddiasına gerekçe olarak da Eskişehirli tüccarların yüksek kaliteli lületaşının zaten az olduğunu ve zamanla yok olacağını fark edip önlem almayı düşünmelerini göstermiştir. Öyle ki 2 Haziran 1892 tarihli *Commerciale Berichte* de 1891/1892 malî senesinde Eskişehir Sarısu maden ocaklarında bitme noktasına gelen lületaşından dolayı yaşanan hayal kırıklığını Viyanalılarla paylaşmıştır. Dikkat çeken bir başka husus da maden ocaklarında çalışan işçi sayısındaki azalmadır. Buna getirilen açıklama ise madende çalışan işçilerin yakından geçen demiryolu inşaatında çalışmayı tercih etmeleridir (Yerçil, 2004, s.116-117).

3 Ağustos 1893'de *Dans Handels-Museum*'da yayınlanan Viyana Ticaret Odası raporunda lületaşı endüstrisinin düştüğü kötü durumuna dikkat çekilmiştir. Lületaşı sektöründe devam eden ve

derinleşen sıkıntıların çöküşe doğru gittiği ve bu işi artık küçük zanaatkarların yaptığı, giderek de yok olma noktasına geleceği anlatılmıştır. Raporda “zevk ve modanın lületaşından uzaklaştığı” söylenerek eski talebin olmadığı da ifade edilmiştir. İtalya’da depolar satılmayan ürünlerle dolu iken Fransa ve İngiltere’de artık talepte bulunmamaktaydı (Yerçil, 2004, s.119).

Viyana kaynakları lületaşına olan ilgi ve değer düşmesinden bahisle önce Amerika sonra da İtalya, İngiltere ve Fransa gibi Avrupa devletlerinin azalan hatta biten talepleri üzerinde durmuşlardır. Bunu yaparken Eskişehir ile ilgili bilgi ve yorumlara da fazlasıyla yer vermişlerdir.

6. Sonuç

Lületaşının 1830-1914 arası serüveni aslında bir sektörün yükseliş ve çöküş hikâyesini anlatmaktadır. Özellikle 1850’lerden sonra Avrupa’nın iyice tanıdığı ve talep etmeye başladığı bir ürün olan lületaşının baş alıcısı Avusturya-Macaristan olmuştur. Lületaşından asıl parayı kazanan da, onu Avrupa’ya ve dünyaya tanıtan da bu ülke olmuştur.

19. yüzyılın son çeyreğinde artan ihracat 20. yüzyıl başlarında düşmeye başlamıştır. Bunda lületaşına olan talebin azalması, ekonomik sıkıntılar, dış piyasanın doyması ve farklı alternatiflerin çıkması gibi birçok sebebin yanısıra Eskişehir’den gönderilen taş kalitesinin düşmeye başlaması da etkili olmuştur. Eskişehir’de ocakların ilkel yöntemlerle işletilmesi, herhangi bir inceleme yapılmadan rastgele kazılması, içleri su dolan ocakların terkedilip başkasına geçilmesi kaynakların israfına ve pek çoğunun atıl hale gelmesine sebep olmuştur. Verimli kullanılmayan ocaklar nedeniyle kalite düşerken kazanç da azalmaya başlamıştı. Satış ve pazarlama konusunda da benzer eksiklikler ve yanlışlıklar söz konusuydu. Yıllarca sadece ham lületaş ihracatıyla yetinilirken bu konuda Viyana’ya tam teslimiyet söz konusuydu. Viyana’nın verdiği paraya razı olunurken iki taraf arasında “kazanç” açısından karşılaştırma bile yapılamayacak kadar büyük bir uçurum oluşmuştu. Viyana’nın taş sattığı ülkelerle herhangi bir bağlantı kurulmamış ve onun aracılığına razı olunmuştu.

Öte yandan devletin uyguladığı işletme usullerinde de tam bir isabet sağlanamaması ve yine profesyonellikten uzak bir idare tarzı nedeniyle beklenen verim alınamamıştır. Maden müdürlüğünün kaymakamlıkla birleştirilmesi, madencilikle hiç ilgisi olmayan kişilerin tayini, yerel halkın isteklerinin göz ardı edilmesi gibi alınan talihsiz kararlar lületaş işletmeciliğinin sekteye uğramasına ve zararlara neden olmuştur. Yaşanan en büyük sıkıntılardan birisi de maden ocaklarına dolan asker veya kanun kaçağı gibi kişilerdi. Sayıları arttıkça ocaklarda asayiş sağlamak problem olmaya başlamış ve yakınlardan geçen demiryolu için de tehdit oluşturmaya başladıklarında devlet bu konuda ekstra tedbirler almak zorunda kalmıştır.

Eskişehir’de lületaş işçiliğine ve işlenmiş ürün satışına çok geç başlanmıştır. Ancak 1890’lı yıllarda Odunpazarı’ndaki ev ve atölyelerde küçük çaplı işlenmeye başlanan lületaşının halkla bütünleşmesi de bu şekilde gerçekleşmiştir. İşçi, esnaf, tüccar ve halk arasında yeterli koordinasyonun olmaması, bilgi ve deneyim eksiklikleri gibi nedenler de lületaşına hak ettiği değerin verilmesini geciktirmiştir.

Lületaşında Eskişehir'i daha iyi konuma getirebilecek bir potansiyel var iken bu büyük ölçüde heba edilmiştir. Özellikle incelenen dönemde Eskişehir ham lületaşını Viyana'nın aracılığına ihtiyaç duymadan kendisi satabilmeyi ve bunun yanısıra işlenmiş ürünler de ihraç edebilmeyi başarmış olsaydı elde edilen kazanç ve sektörün durumu bugünkünden çok farklı olabilirdi.

Kaynaklar

-Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

HAT 552/ 27230, 568/27869

İ.DH 101/5096, 1210/94719

İ.ŞD 69/4074

MVL 516/64

MV 201/93

A.MKT.MHM 24/63, 375/19, 485/67

A.MKT.DV 38/78

A.MKT.NZD 137/60, 362/16

İ.MVL 233/8199, 567/25485

DH.MKT 16/43, 1919/4, 2046/64, 2678/39

DH.MUİ 102-1/21

DH.İ.UM 77-2/1-17

DH.İD 40-2/42

ŞD. 1177/ 9, 1539/28

ŞD.DH 279/11, 1542/7

ŞD.NF.MRF 3059/65

Y.A.HUS 379/69

Y.PRK.OMZ 1/35

Y.PRK.AZJ 25/2

Y.MTV 50/62

BEO 182/13615, 356/26678, 610/ 45749, 1044/78269, 3448/258565, 4412/330828

HR.MKT 57/9, 304/43, 341/8, 367/14

HR.HMŞ.İŞO 165/12

-Salnameler

Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi (HVS) 1287, 1296, 1297, 1301, 1316, 1325

-Gazete ve Dergiler

Yeni Tasvir-i Efkâr

Hakikat

Eskişehir Gazetesi

Eskişehir’de Sakarya

Porsuk

-Basılı Kaynaklar

Acar, Ş (2011). Osmanlı’da Günlük Yaşam Nesneleri, Yem Yayınları, İstanbul.

Albek, S (1991). Dorylaion’dan Eskişehir’e, Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Vakfı, Eskişehir.

Algan, E (2012). Eskişehir’de Lületaşı Sektörü, Anadolu Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi, Eskişehir.

Altunan, S (2006). “XVII. Yüzyıl Sonlarında İstanbul-Edirne Arasındaki Menziller ve Bazı Menzilkeş Köyler”, Tarih Araştırmaları Dergisi, C.XXV, S.39, s. 75-101.

Arseven, C.E (1946). Sanat Ansiklopedisi, C.III, İstanbul.

Bilim, C (1997). “Deniz Köpüğü, Lületaşı”, OTAM, S.8,s . 89-130, Ankara.

Çoruh, H (2004). “Ondokuzuncu Yüzyılda Eskişehir’deki Ticari Faaliyetler ve Avrupa Tüccarı”, I.Uluslararası Dünden Bugüne Eskişehir Sempozyumu, Eskişehir, s. 69-81.

Dağlıgan, N (1994). Lületaşı, , Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi , Eskişehir.

Göğüş, C (2006). 19. Yüzyıl Avusturya Gazeteleri Işığında Osmanlı İmparatorluğu’nun 1873 Viyana Dünya Sergisine Katılımı, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Güneş, İ & Yakut, K (2007). Osmanlı’dan Cumhuriyete Eskişehir (1840-1923), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.

Keskin, Ö (2011). “Osmanlı Devleti’nde Maden Hukukunun Tekâmülü (1861-1906), OTAM, 29,s.125-149.

- Koylu, Z (2008).** "XX. Yüzyılın Başlarında Eskişehir", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C.XXIV, S.71, s. 381-413.
- Mutaf, A (2010).** "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maden İşletmeciliği Prosedürü", History Studies, s.293-303.
- Menekşe, M (2012).** Temettuat Defterlerine Göre XIX. Yüzyıl Ortalarında Eskişehir Kazasının Sosyo-Ekonomik Yapısı, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla.
- Şahin, H (2009).** Eskişehir Kırsalında Ekonomik ve Sosyal Yapı 1844/1845, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.
- Tekin, C (1972).** "Lületaş ve Ekonomik Değeri", Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Dergisi, C.8, S.2, ss.250-289.
- Texier, C (2002).** Küçük Asya (Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi), Çev. Ali Suat, Latin Harflerine Aktaran: Kazım Yaşar Koprıman, sad.Musa Yıldız, C.II, Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara.
- Togan, Z.V (1946).** Umûmi Türk Tarihine Giriş, İstanbul.
- Tunçbilek, N (1955).** Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış, İ.Ü.İktisat Fakültesi Mecmuası, XV/1-4, İstanbul, s.189-208.
- Ürersoy, T (2009).** "Lüle Taşı Sevgi Taşı", Eski Yeni, Eskişehir Valiliği Aylık Şehir Kültürü Dergisi, S.10, s. 15-16.
- Ürersoy, T (1990).** "Bir Topak Beyaztaş", III.Uluslararası Lületaş Beyaz Altın Semineri Notları,
- Yazıcı, A (1997).** XIX. yy'da Eskişehir'in Ekonomik Durumu, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.
- Yerçil, M (2004).** European Interest In Eskişehir And Its Meerschaum Industry In The Nineteenth Century, Boğaziçi Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Yersel, F (1930).** Eskişehir, Sakarya Matbaası, Eskişehir.